

Ю.А. АБДУЛА
(Київ)

УМОВИ ФОРМУВАННЯ ОЙКОНІМІЇ ХАРКІВЩИНИ

УДК 81'373.232: 81'373.6

Абдула Ю. А. Умови формування ойконімії Харківщини; 6 стор.; кількість бібліографічних джерел – 4; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано мовні та позамовні фактори, які вплинули на процес становлення системи назв харківських поселень XVIII – XXI ст.

Ключові слова: ойконім, номінація.

Resume: The article analyses the linguistic and ekstralinguistic factors which influenced on becoming system of the names of the Kharkiv settlements of XVIII – XXI ages.

Key words: ойconim, nomination.

На системі ойконімів кожного окремого регіону позначається чимало чинників: специфіка розташування, історія заселення краю, склад та рід занять населення тощо. Саме тому питання взаємозв'язку між позамовними факторами та семантикою й структурою ойконімів різних областей України розглядалося в ономастичних працях багатьох українських мовознавців: Д.Г. Бучка, Ю. О. Карпенка, Є. М. Черняхівської, В. П. Шульгача та ін. Умови формування ойконімії Харківщини досі не були об'єктом уваги наукових досліджень, що й зумовлює актуальність теми цієї статті.

Основа ойконімікону Харківської області була закладена у XVIII ст. Цьому сприяли розвиток феодальних відносин, експансія Литви, Польщі, Росії, посилення церковного впливу на державне управління колишнього намісництва, розвиток приватної власності. Причому більшість поселень виникла до кінця 70-х років – часу поступового спаду міграційних колонізаційних хвиль населення з території Західної України, Полісся та Лівобережжя на землі Східного Поділля. З 27 назв сучасних найбільших міст Харківщини 20 виникли саме до кінця XVIII ст.: *Балаклія, Зміїв, Коломак, Краснокутськ, Чугуїв* та ін. Тільки 7 з онімів є новотвореннями XIX чи XX ст. (*Лозова; Близнюки, Великий Бурлук, Красноград, Первомайськ, Сахновщина, Шевченкове*). Статус міста чи містечка мала незначна частина населених пунктів тогочасної Харківщини – в іменному покажчику Описів переважно відбиті оніми на позначення хуторів, слобід та селищ [Описи: с. 211-218]. Домінантними серед назв поселень були відантропонімні й відгідронімні ойконіми.

Суттєво відрізняється від топонімії XVIII – XIX ст. система назв поселень Харківської області післяжовтневого періоду. Кількісні зміни були зумовлені зміною статусу мікрооб'єктів – група відмікротопонімних онімів регіону істотно збільшилася саме на цьому етапі становлення системи назв поселень Харківщини. Внаслідок адміністративно-територіальних реформ, проведених за радянських часів, було знято з обліку населених пунктів хутори, урочища, призовгоспи, ферми, у межах яких, за даними перепису населення, було зафіксовано незначну кількість мешканців.

Щодо якісних змін, то вони відбувалися внаслідок посилення ідеологічної функції онімів. Характерною для ойконімікону Харківської області післяжовтневого періоду є поширеність назв меморіального характеру – з мінімумом мотиваційних засад та історичної інформації.

Одним із джерел поповнення топонімії регіону XX ст. є найменування виробничо-господарських об'єднань – колгоспів та радгоспів, назви яких могли переноситися на поселення, засновані на базі таких господарчих одиниць: *Искра, Зоря, Зірка, Победа, Перемога, Прогрес, Правда, Світанок, Соцмагання, П'ятирічка, Піонер, Комсомолец, Більшовик* і под.

Поширеними в радянській топонімії Харківської області є образно-емоційні прикметникові назви з вказівкою на позитивні ознаки: *Добрый, Веселый, Вільний, Світлий, Мирне, Нескучна, Надійне, Сміле, Райський* і под., а також ойконіми (як правило, складні або складені) з першим компонентом *Червон-, Нов-, Червон(ий), Нов(ий)*, які мають символічне революційне значення: *Червоне, Червона Гірка, Новий Мир, Новокомсомольське* й под.

Окремою групою назв післяжовтневого періоду є ті, які вказують на виникнення поселень у районах будівництва нових підприємств, електростанцій та інших новобудов. В ойконіміконі Харківської області до таких онімів належать складноскорочені назви *Есхар* (Електрична станція Харківського району), *Авторемонтне*.

Відантропоніміні ойконіми у формі родового відмінка, які входили до складу назв-посвят, також набули поширення саме у XX ст.: *Ворошилова, Крупської, Котовського, Ілліча, Халтуріна, Шевченка, Чапаєва* та ін.

Політика активного заселення Дикого поля (степів, спустошених після набігів татаро-монгольських завойовників), яка проводилася Московською державою в кін. XVI ст., була спрямована на організацію сторожової служби для захисту від ворожих військ. Пільги для господарського освоєння нових земель були достатнім заохоченням для переселенців-росіян, які мігрували на південні території й будували на них свої поселення. І, хоч засновані ними слободи згодом заселялися українцями, імміграція північних сусідів

теж певним чином відбилася на географічній номенклатурі та топонімії Харківщини: *Руск: Лозовая, Тишки Русские, Бишкинъ Нижній Рускій, Руська, Прудя'нка, Льмен, Ясна Поля'на*. На відміну від західних регіонів України, де прикметник *руське* використовувався в значенні “українське”, на Слобожанщині ця лексема використовувалася в іншому значенні: “руськими” називали вихідців з північних областей Росії, це були люди, надіслані урядом для оборони кордонів Російської держави, або російські селяни-втікачі [ТСХ, с. 83]. В основу ойконімів *Прудя'нка, Льмен, Ясна Поля'на* покладено російські географічні терміни – *ільмень* “низина, часто поросла очеретом, покрита водою від розливу ріки” [ТСРЯ, 1, с. 1191], *пруд* (укр. “ставок”; це поселення засноване переселенцями із села *Срібні Пруды* Курської губернії Росії й спочатку мало назву *Пруды*, а згодом – *Прудя'нка*) та *поляна* (укр. “галявина”; онім перенесений з назви поселення Тульської губернії).

Вплив російського сусідства на топонімікон Харківської області можна простежити не тільки через посередництво онімів, що виникли за часів переселення росіян на північно-східні землі України. Назви поселень більше за всі інші оніми, які позначають географічні об'єкти, підлягають політичним маніпуляціям, на них позначаються тенденції культури та моди суспільства в різні часи становлення нації. Підтвердженням вищеокресленого можуть бути наступні приклади ойконімів Харківщини: 1) назви *Меліхівка* (на честь російського більшовика В. П. Меліхова), *Паню'тине* (за іменем царського генерала Панютіна), замість власне харківських *Ленівка, Лозова Азовська, Лихачове* (на честь державного діяча радянської доби І. О. Лихачова); 2) назви із суфіксом *-ськ*, який втратив продуктивність у питоми українському топонімічному словотворі, – *Капительськ, Слав'янськ, Софійськ, Куп'янськ*.

В ойконіміконі Харківщини віддзеркалилися назви, які за походженням пов'язані з містами інших земель нашої держави та закордону. Серед онімів регіону XIX – XXI ст. є *Полтавській, Нова Одеса, Чернігівський, Полтавське, Запорізький, Ялти, Черкаси, Полтава, Паризьке, Сибірський* та ін.

Досліджуваний регіон – це не лісиста, а в основному нагірна площина. На водні ресурси Харківська бласть не багата. Є річки, озера, проте в основному не великі. Земля родюча, але суха й тверда – регіон належить до зони недостатнього зволоження. Серед ґрунтів переважають чорноземи. Ліси й кущі займають лише 11 % території області, і розташовані переважно в долинах річок. Степові райони області характеризуються рівнинним ландшафтом, іноді трапляються глибокі яри. Тому й поширеними на території Харківщини XVIII – XXI ст. є назви *Польове, Перелісок, Річки, Ставице, Степи, Зачерствой, Подгорье, Підлужне, Ярове, Плоскоярка*, а ойконімів, в основу яких лягли б назви лісових масивів, практично немає.

У формуванні системи власних географічних назв активну участь беруть географічні терміни й назви гомогенних об'єктів. Географічні терміни, називаючи природні об'єкти (*долина, бір, ріг, болото, яр*), – чи не найзручніші орієнтири на місцевості, – часто використовувалися для номінації населених пунктів на перших етапах формування топонімії. З розвитком індустріальних відносин у суспільстві зростає значущість об'єктів, створених людьми. Причому їх важливість стає помітною не тільки на побутовому рівні: назви таких об'єктів набувають поширення в ойконіміконі.

Територія Харківської області розташована на перехресті шляхів з Петербурга, Москви та Києва до Криму й на Кавказ. Цим пояснюється потужний розвиток виробництва й продажу товару на території регіону. Харківська губернія на той час була одним з найбільших центрів ремесел. У зв'язку з цим у XVIII ст. помітно зростає продуктивність адміністративно-господарських термінів, через посередництво яких у топонімії Харківщини й по сьогодні віддзеркалюються антропогенні явища та об'єкти: *Питомник, Пасіка, Пасіки, Кринички, Пильня'нка, Амбар, Артільне, Тепля'нка* тощо.

Система водних об'єктів Харківської області теж має певні особливості. Найбільшою річкою області є *Сіверський Донець*. Її назва лягла в основу ойконімів досліджуваного регіону: *Донець, Червоний Донець, Північний Донець, Донецьке*. Назви річок *Оскіл* і *Уди* (або *Уда*) відбиті в ойконімах *Червоний Оскіл, Уда, Уди, Уд'є*. Друга група водних об'єктів – це дрібні степові річки, які майже висихають влітку і течуть від центра області на південь. Усі вони є притоками *Дніпра* – *Багата, Орель, Орчик, Самара* та ін., – похідними від назв яких є ойконіми *Багата, Орілька, Орчик, Малій Орчик, Самарське, Вєрхня Самара*. Третя група дрібних річок протікає серед луків та лісів на північному заході області (*Коломак, Мерло* та ін.). Їхні назви так само позначилися на ойконіміконімії Харківщини – *Коломак, Мерло*.

В області є лісові озера. Назва найбільшого озера — *Лиман*, — розташованого недалеко від міста *Зміїв*, лягла в основу багатьох харківських ойконімів – *Лимань, Лиманна, Лиманський, Лиман Перший, Лиман Другий, Новий Лиман, Сухий Лиман, Червоний Лиман*.

На формуванні ойконімії Харківщини позначилися й цінності місцевого населення. Потреба боронити свої землі від завойовників зумовила активність мешканців у питаннях релігії й церкви. Численні храми в селах і містах не тільки стали архітектурними прикрасами області, а й зумовили появу назв різних поселень регіону: *Богодухів* (від назви церкви – *во имя Бога Духа Святого*), *Успенівка, Успенське*, (від назви Успенського собору), *Троїцьке, Воскресенівка, Преображенівка* (від назви Преображенського собору), *Миколаївка* (Ізюмського р-ну – від назви Миколаївської церкви).

У ХХ ст. на ойконіміконі Харківщини позначилися соціальні явища, які відбувалися в цей час в Україні й на території сусідніх республік. Ойконіми є невід'ємною частиною господарського, політичного, економічного життя мешканців певної території, тому можуть змінюватися, але позначати при цьому той самий географічний об'єкт: назви *Юшково-Козинка, Бугайівка, Теленеве, Берестовеньки, Зміїв, Колупайівка* і чимало інших під впливом нової ідеології були замінені меморіальними й емоційно забарвленими – *Будьонновка, Революційне, Надеждине, Ворошилове, Готвальд, Жовтневе*, – а позначувані ними поселення залишилися без змін.

Незважаючи на повторюваність багатьох онімів у післяжовтневий період становлення харківського ойнонімікону, у цей час кількість поселень області істотно зросла в порівнянні з ХVІІІ – ХІХ ст. У 1946 р. до Харківської області належали 2674 поселення [АТП 1947, с. 587 – 617]. Уже в другій половині ХХ ст. кількість назв на позначення поселень Харківщини істотно зменшилася, що зумовлено проведенням адміністративно-територіальних реформ, запроваджених у державі.

Скорочення

АТП 1947 – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К., 1947. – 1064 с.

Описи – Описи Харківського намісництва кінця ХVІІІ ст.: Описово-статистичні джерела / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гурій. – К., 1991. – 223 с.

ТСРЯ – Толковый словарь русского языка / Сост. Г.О. Винокур, проф. Б. А. Ларин, С. И. Ожегов, Б. В. Томашевский и др. / Под ред. Д. Н. Ушакова. Т.1. – М.: ОГИЗ, 1934. – 1562 с.

ТСХ – Топонімічний словник Харківщини. – Харків, 1991. – 117 с.